

В.А. Потульницький

Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С.Грушевського НАН України (Київ)

ОБСТАВИНИ ЗАЦІКАВЛЕННЯ ГЕТЬМАНОМ ПАВЛОМ СКОРОПАДСЬКИМ ПРОБЛЕМАМИ КРИМУ І КРИМСЬКИМИ ТАТАРАМИ У 1943 р.

Для Павла Скоропадського проблема Криму і кримських татар постала у 1943 р. зненацька. Судячи з щоденника, який гетьман вів в еміграції доволі ретельно, в 1920-1930-х рр. за Крим і кримських татар він жодного разу до 1943 р. не згадував¹. Чому ж у 1943 р. ця проблема раптом постала?

Знаходити відповідь на це питання слід, на нашу думку, беручи до уваги, насамперед, точку відліку постановки проблеми перед гетьманом. Це – відрізок у чотири місяці з березня до початку липня 1943 р.

Протягом зазначених чотирьох місяців гетьман проводив у міжнародному контексті інтенсивні переговори з представниками військових кіл і МЗС Японської імперії, не занедбуючи, звісно, і стосунків з німцями².

Німеччина перебувала у стані підготовки до Курської битви, і, як будь-який стратег, вибудовувала цілі, які слід зреалізувати після перемоги, де на першому місці стояло завдання всіляко протидіяти планам союзників об'єднатись, нанести удар по Японії і висадитись у Сицилії влітку 1943 р.³

Нарешті, саме в ці місяці у середовищі гетьмана не випадково потрапляє молодий галицький гетьманець, майбутній видатний вчений, тоді ще починаючий орієнталіст, філолог та історик Омелян Пріцак (1919-2006)⁴.

Спробуємо розглянути ці три події, які сфокусувалися приблизно в один і той самий відрізок часу у чотири місяці, як три перспективи, і розкрити їх на основі джерел та літератури, які маємо у розпорядженні.

І. Взаємовідносини гетьмана з Японською імперією.

Стосунки гетьмана з Японською імперією, започатковані у 1928 р. раз-у-раз протягом міжвоєнної доби переривалися і востаннє були відновлені 11 листопада 1941 р., триваючи мало не два роки – до 2 листопада 1943 р. Гетьманський рух представляли Павло Скоропадський з дружиною. З

¹ *Скоропадський П.П.* Дневник. 1919-1945. Т. I-III. Рукопис. З архівної колекції родини Скоропадських у м. Цюріх, Швейцарія.

² Див детальніше.: *Potulnytskyj Volodymyr.* Political Relations of Hetman Pavlo Skoropads'kyj with Japanese Military Imperial Authorities in 1928 – 1943 (on the Materials of the Personal Diary of Hetman) // Наукові записки. Інститут української археографії НАН України. – К., 2009. – Т.19. – Кн.2. – Ч.1. – С.371-376; *його ж.* Японія і українська гетьманська еміграція: основні етапи налагодження взаємостосунків (1928-1943 рр.) // Мовні і концептуальні картини світу. Київський університет імені Тараса Шевченка. Бібліотека Інституту філології. – К., 2012. – Вип. 40. – С. 318-322.

³ Див.: *Gordon A. Craig.* Geschichte Europas 1815 – 1980. Vom Wiener Kongreß bis zur Gegenwart. – München, 1995. – S.542-548; *Golo Mann.* Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhundert. – Frankfurt am Main, 1992. – S.942-946.

⁴ Про стосунки Омеляна Пріцака з останнім гетьманом див.: *Сидорчук Т.М.* Штрихи до портрета Вченого // Українська орієнталістика: Збірник наук. праць викл. та студ. НаУКМА і КНЛУ до 90-річчя проф. Омеляна Йосиповича Пріцака / Гол. ред. І.В.Срібняк. – К., 2009-2010. – Вип.4-5. – С.45-48; *Потульницький В.А.* Особистість академіка Омеляна Пріцака в рамках наукової проблеми // Там само. – С.6-10.

японської сторони перемовини з гетьманом вели військовий аташе Японії в Берліні капітан Йомада та японські дипломати Дзудзумехірі, Ушин та Накагава.

У розмовах з японцями, які мали місце протягом березня-липня 1943 р. Павло Скоропадський серед інших питань (проблеми видання в Маньчжурії українсько-японського словника, перебіг бойових дій на фронтах тощо – В.П.), звернув увагу на постанови необхідності вивчення чорноморської політики з приділенням пильної уваги Криму і кримським татарам⁵. Крим, який знаходився тоді в руках німців, цікавив і японську сторону, з огляду на долю спадщини Чингізидів, встановлення буддистської теократії над світом і внутрішньополітичних японських проблем⁶.

Японська сторона вже 17.03. 1943 р. завершила роботу над виданням українсько-японського словника і затримка була лише за підбором декількох ілюстрацій та фотографій, зокрема гетьманів Б.Хмельницького та І.Мазепи⁷. Розплановані були і всі заходи щодо спадщини Чингізидів у Маньчжурії та Радянському Далекому Сході⁸.

Тут важливим було також і те, що якщо в Харбіні мешкало 15 тисяч українців, на Далекому Сході Радянського Союзу в 1943 р. все населення становило 2,7 млн. осіб, у т.ч. 1.25 млн. українців і 1.1. млн. росіян. З огляду на цю обставину японський уряд і командування дотримувалися думки, що з українцями доцільніше розмовляти українською мовою, а не російською⁹.

Японці підкріпляли українським фактором свої плани щодо Маньчжурії і радянського Далекого Сходу і проводили на цій основі практичні заходи для розгортання цього напрямку (видання українсько – японського словника, перепис населення, складання карт, тощо – В.П.). Водночас вони розуміли, як свідчать їхні перемовини з Гетьманом, імператив можливих змін щодо східноєвропейських держав (Польща, Румунія, Чехословаччина), та колишніх національних держав, які увійшли до складу СРСР (Україна, Білорусь), котрі можуть отримати змінний статус, інші кордони, тощо¹⁰.

Тобто теоретична робота з японської сторони у випадку переможного для німців завершення Курської битви і реставрації влади гетьмана, як це останньому уявлялося, була завершена і проблема Криму і Чорного моря у розгортанні вже гетьмансько-японських стосунків не мала бути занедбаною.

Майбутній гетьманат в планах Скоропадського у стосунках з обома воюючими сторонами (Німеччина та Японія – В.П.) мав проводити політику з українцями на Далекому Сході, і з кримськими татарами – в Криму. Міркування щодо першої перспективи – далекосхідної, Скоропадський, проводячи політику з УСХД в Харбіні, враховував у стосунках з Японією¹¹. Як свідчить його запис навесні 1943 р. обставини великої політики змусили його звернути увагу і на другий вектор – кримський.

II. Коригування німецьких зовнішньополітичних планів завоювання світу в 1943 р.

Якщо союзники розплановували після перемоги СРСР у Курській битві розправитися, насамперед, з основними союзниками Гітлера (нанести удар по Японії, здійснити висадку в Сицилії – В.П.), німці скоригували свою стратегію контрнаступально, тобто принагідно протидії цим планам. Тому, так само розраховуючи на перемогу у Курській битві, вони, як прийнято у дипломатії і великій політиці, розпочали з короткого апробування у пресі проблем, які їх на цьому новому етапі війни (після Сталінграда і до Курська – В.П.) найбільше цікавили і мали бути незабаром реалізовані практично.

31 березня 1943 р. у відповідності з традицією попереднього зондування державної стратегії у пресі, у столичному Берлінському щотижневику «Koralle» була надрукована стаття під назвою «Дух степу» професором Берлінського університету ім. Фрідріха-Вільгельма, одним з найвизначніших німецьких орієнталістів, іраністом, тюркологом і семітологом Гансом Шедером (1896-1957)¹². Стаття відкривалася портретами Чингізхана і його сина та спадкоємця хана Удегея та картиною кінного вершника-монгола, написаною невідомим китайським митцем в період з 10 по 13 століття.

⁵ Скоропадський П.П. Дневник. Т. III. – С.155.

⁶ Haushofer Karl. Japans Reichserneuerung. Strukturwandlungen von der Meiji – Ara bis heute. – Berlin-Leipzig, 1930. – S. 40-45.

⁷ Світ І. Українсько-японські взаємини. 1903-1945. – Нью-Йорк, 1972. – С.155.

⁸ Japanese History. Eleven Experts Reflect on the Past. (Ed. in chief Gen. Itasaka). – Tokyo, 2003. – Pp.148-149.

⁹ Накай Казуо. Україна і Японія: Дещо про відносини між обома країнами та про українознавство в Японії. // Українська орієнталістика: Збірник наукових праць викладачів та студентів Інституту східних мов Київського національного лінгвістичного університету і Національного університету «Києво-Могилянська Академія» / Гол. ред. І.В.Срібняк. – К., 2007-2008. – Вип.2-3. – С.139.

¹⁰ Потульницький В.А. Японія і українська гетьманська еміграція... – С.321.

¹¹ Там само. – С.319.

¹² Schaader H.H. Die Stimme der Steppe, in.: Koralle. – Berlin, 31. 03. 1943. – Heft 12. – S.436 – 437.

За змістом стаття торкалася надзвичайно широкого, але науково обґрунтованого у синтезованому варіанті узагальнення історико-політичних проблем Німеччини, Монголії, Китаю та Японії на ґрунті тюркської та китайсько – монгольської династичної історії в контексті відповіді вченого на розшифровку давньотюркського рунічного письма монгольського кагана Більче від 735 р. н.е., здійсненого 25 листопада 1893 р. данським вченим Вільгельмом Томсеном.

Зміст статті, як це завжди бувало у таких випадках, мав стати науково обґрунтованою стратегічною програмою для проведення політики на завойованих територіях у відповідності з трактуванням знаного вченого, авторитетність і верифікованість висновків якого у науковому світі ні в кого не викликала сумніву.

Тут слід також зазначити, що для Гітлера Японія стала союзником, хоча при підписанні пакту у вересні 1940 р. остання і обумовила собі можливість не підтримувати Німеччину у випадку війни проти СРСР¹³. Провідники Третього Рейху спиралися на Японію ще й тому, що ставили собі за завдання збільшити частку власного німецького впливу у світовому розвитку¹⁴. Тобто проблеми розподілу усієї спадщини Чингізидів – Сибірської, Кримської, Казанської та Астраханської, знаходилися у полі зору обох союзників – і Німеччини, і Японії.

Немаловажним було і міркування про те, що Крим, який на той час належав німцям, може стати важливим і мало не єдиним найближчим форпостом у німецькому проникненні на Близький Схід. За статистичним переписом 1939 р. Кримська АРСР мала 1.126.824 населення. Татари в ньому складали меншість, приблизно одну чверть, проте мешкали не роз'єднано, а суцільною етнографічною масою¹⁵.

Конкретика, хто з провідних держав осі Берлін-Рим-Токіо де і як володарюватиме, найбільш імовірно, мала наступити після перемоги німців під Курськом і повалення ними СРСР, і дальших, остаточних перемог японців на Тихоокеанському фронті бойових дій проти США. Також, у разі перемоги, передбачалось здійснення більш широкого аналітичного обґрунтування, яке мали вже деталізовано, відповідно до своїх наукових розгорток, котрі йшли в руслі запитів політики, здійснювати Шедер з колегами-орієнталістами. Деталізація у Шедера, як видно з його подальших публікацій, вже була також готова, проте так і залишилась незапитуваною Третім Рейхом після 1943 р.¹⁶

III. Внутрішньополітичні проблеми гетьманського руху.

На час виринення навесні 1943 р. у баченні гетьмана проблем Криму і кримських татар гетьманський еміграційний рух переживав не найкращі часи. По – перше, повністю згорнулися домовини з Англією, США та Канадою, де існували протягом міжвоєнної доби потужні осередки гетьманського руху. По – друге, гетьман завжди відчував брак коштів для підтримки і розвитку очолюваного ним руху. В часи війни ця проблема постала особливо гостро.

По – третє, гетьман, який був суто військовою людиною, не мав у своєму середовищі, на відміну від усіх воюючих сторін, вченого типу Шедера, який міг би обґрунтувати його дії з наукової точки зору і підвести під них відповідну наукову концептуалізацію, яка би відповідала реальному станові речей, з одного боку, і українським гетьманським потребам у сфері політики, з іншого. Лише в липні 1943 р. в середовищі гетьмана опиняється молодий філолог, історик та орієнталіст Омелян Пріцак¹⁷.

Омелян Пріцак ще в 1939 р. відзначився у Львові такою своєю ранньою працею, як «Майбутність України на Сході», у якій торкнувся проблем Криму, Чорного моря, столиці хозарів Ітилю (теперішньої Астрахані – В.П.), Персії, Багдаду і Тегерану в широкому синтезі, тобто намацував проблеми, які науково обґрунтовував у вищезгаданих статтях Шедера¹⁸. Посприявши через військові кола Німеччини О.Пріцакові у його подальшому вишколові у провідних орієнталістів Берліну, Павло Скоропадський, найбільш імовірно, покладав на молодого гетьманця надії в плані роз'яснення

¹³ Gordon A. Craig. Op. cit. – S. 537.

¹⁴ Knaurs Weltgeschichte. Von der Urzeit bis zur Gegenwart (Hrsg. K. von Müller und B. Rohden). – Berlin, 1935. S.820.

¹⁵ В.В. Дубровський (1897-1966) як сходознавець / Упоряд. Кочубей Ю.М. – К., 2011. – С.257.

¹⁶ За останнє твердження свідчить наукова стаття Шедера, надрукована ним вже лише по війні у Базелі, де він далі розвиває свої думки, викладені ним у 1943 р. у вищезгаданій статті «Дух степу». Див.: *Schaeder H.H. Ernst Hersfeld und die iranische Altertumstunde*, in.: *Sonntagsblatt der Basler Nachrichten*. – Basel, 1948. – 42 Jahrg. – Nr.6. – S.23-24.

¹⁷ *Скоропадський П.П. Дневник*. Т. III. – с.172.

¹⁸ *Пріцак О. Майбутність України на Сході // Українське юнацтво*. – Львів, 1939. – Число 1. – С.15-16; Число 2. – С.37-39.

йому проблем кримських татар, вже не кажучи про ширші орієнтальні проблеми в контексті вищевикладених зацікавлень німців і японців.

Програма, яку молодий гетьманець почав з притаманною йому німецькою пунктуальністю реалізувати з липня 1943 р. в контексті свого вишколу на філософському факультеті Берлінського університету зі спеціальності «схodosнавство» на фахового орієнталіста (1943-1945 рр.) була наступною: тюркологія (A. von Gabian); османська дипломатика (H. Scheel); тюркська історіографія, турецька народна література (R. Hartmann); османська філологія (J. Rypka)¹⁹. Як, щоправда, повідомляє сам Омелян Пріцак: «Через кілька місяців Гартман захворів і передав мене під опіку своєму колезі Гансу Гейнріху Шедеру»²⁰. Завдяки цьому О. Пріцак спромігся вийти на самого Шедера, що мало би влаштовувати і гетьмана, і його німецьких колег з військового відомства якнайкраще.

В Берліні у Шедера О. Пріцак займався до кінця війни. Як свідчить листування молодого вченого зі своїм науковим опікуном, в 1944 р. по лінії опанування орієнталістичних наукових проблем він займався пошуками публікацій про Тамерлана і Заратустру, підготовкою своєї докторської дисертації, їздив у наукові декілька місячні відрядження до Праги для здійснення архівних пошуків і бесід з чеськими орієнталістами тощо²¹.

Водночас з липня 1943 р. по січень 1945 р. він регулярно працював з гетьманом Скоропадським, допомагаючи йому у різноманітних проблемах гетьманського руху²². Проблема ж Криму і кримських татар у баченні гетьмана внаслідок поразки німців повністю згорнулася, як і всі орієнтальні проблеми в цілому.

Останнє, тим не менше, не завадило О. Пріцакові продовжити своє навчання у останніх моги-кан німецької орієнталістики кайзерівського вишколу, яке згодом прислужилося українській орієнталістиці, вже не кажучи про світову. Як ми бачимо, О. Пріцак готувався П. Скоропадським не лише на вченого, але й на тлумача орієнтальних планів майбутніх противників і союзників українського гетьманату в разі його відновлення, серед яких чільне місце мала займати, внаслідок вище досліджених міркувань, і проблема Криму та кримських татар.

Висновок.

Обставини зацікавлення екзильним гетьманом Павлом Скоропадським проблемами кримських татар і Криму саме навесні 1943 р. слід шукати у комплексі щонайменше з трьох взаємозв'язаних факторів.

По-перше, це зовнішньополітична діяльність Скоропадського, яка в 1941 – 1943 рр. найбільш інтенсивно розгорталася у напрямку розвитку стратегічних взаємостосунків гетьмана з Японською імперією.

По-друге, це німецька стратегія в контексті її зовнішньополітичних планів завоювання світу, яка час від часу корегувалася в залежності від подій на фронтах.

По-третє, це істотні внутрішньополітичні проблеми самого гетьманського руху, які спричинили появу у середовищі гетьмана молодого філолога, історика і орієнталіста Омеляна Пріцака, який щойно влітку 1943 р. опинився у середовищі гетьмана в Берліні і перейняв на себе розробку ряду його нагальних перспектив, в тому числі пов'язаних і з проблемами орієнталістики взагалі, і Криму, зокрема.

Слід також зазначити, що ані для японців, ані для німців, ані для Омеляна Пріцака проблема дослідження проблем Криму і кримських татар у контексті їхніх політичних і наукових зацікавлень, на відміну від Павла Скоропадського, знезацька не постала.

¹⁹ Сидорчук Т.М. Наукові взаємини Омеляна Пріцака з вченими Туреччини (за матеріалами особового архіву О.Пріцака в Національному університеті «Києво-Могилянська академія» // XVI Схodosнавчі читання А.Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції 11 жовтня 2012 р. – К., 2012 – С.63.

²⁰ Пріцак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. – Київ-Кембрідж 1991. – С.72.

²¹ Лист проф. Шедера до О. Пріцака від 23.09.1944 р.

²² Скоропадський П.П. Дневник. Т. III. – С.189, 258.